

Afwijkend gedrag, etikettering door de samenleving en strategieën van de afwijkers*

door H. PHILIPSEN

1, Inleiding

De volgende pagina's vormen een algemeen, beschouwend artikel over afwijkend gedrag. Het is geen verhandeling over deviantie in het algemeen, maar geschreven vanuit één benaderingswijze van dit terrein van studie. Deze behelst, dat het meest kenmerkende van afwijkend gedrag niet is dat sommige individuen of groeperingen geïnstitutionaliseerde normen schenden, maar dat de samenleving hun een etiket opdrukt, dat een proces van deviantie mede doet ontstaan. De keuze voor deze benadering geschiedt niet vanuit de pretentie dat het de enig mogelijke is, wel dat zij ruimschoots de aandacht waard is. Om geen misverstanden te wekken is het dienstig aan te geven dat ten minste twee belangrijke andere benaderingen bewust niet aan de orde komen.

- Niet behandeld wordt de traditionele probleemstelling in vele studies op het gebied van het afwijkend gedrag: hoe komt het dat sommige individuen en groeperingen in meerdere mate tot bepaalde normschendingen komen dan andere.¹ Deze vraag behoudt ook nu nog volledig zijn wetenschappelijke en maatschappelijke relevantie.
- Slechts terloops wordt aandacht geschonken aan de relatie tussen deviantie en de machtsstructuur van de samenleving. Etzioni verwijt schrijvers over afwijkend gedrag dit aspect te verwaarlozen.² Tegen dit artikel kan men dit verwijt blijven inbrengen. Overigens zijn in Nederland o.a. door Milikowski aan deze aspecten wel beschouwingen gewijd.³

Naast een opsomming van hetgeen in dit artikel niet voorkomt, acht ik het bovendien noodzakelijk mij te verontschuldigen voor weglating van enkele aspecten die bij het schrijven van een langere beschouwing over het onder-

* Bij het tot stand komen van dit artikel hebben de bijeenkomsten in de projectgroep die zich dit jaar op het Sociologisch Instituut Leiden bezighoudt met onderzoek naar de maatschappelijke problematiek van chronische patiënten een belangrijke rol gespeeld. Er moet zelfs worden gesteld dat de figuren 1 tot en met 4 het geestelijke eigendom zijn van deze groepering als geheel, hoewel zij met een ander doel in relatie tot de roltheorie zijn ontwikkeld. Mijn dank gaat uit naar J. M. Diederiks, J. W. Gerritsen van der Hoop en J. v. d. Zee, alle kandidaten sociologie met wie ik de opzet van dit artikel heb kunnen bespreken.

¹ Het onderscheid tussen deze benaderingswijzen van afwijkend gedrag en de in dit artikel gevolgde, wordt goed omschreven in:

G. Snel, 'De sociologie van het afwijkend gedrag en de criminologie' *Ned. Tijdschrift voor Criminologie* 10 (1968) 92-105, en E. M. Schur, 'Reactions to deviance: a critical assessment', *Am. Journal of Sociology* 75 (1969) 309-322.

² A. Etzioni, *The active society*, London-New York 1968, o.a. 328-31.

³ H. Ph. Milikowski, *Sociale aanpassing, niet-aanpassing, onmaatschappelijkheid*, Arnhem 1961. Zie zijn onderscheid in primaire en secundaire onmaatschappelijkheid p. 220.

werp, wel binnen het kader van het artikel zouden hebben thuisgehoord. In de eerste plaats staat de ontwikkelde zienswijze theoretisch in nauwe relatie tot de roltheorie, zonder dat systematisch de overeenkomsten en verschillen worden uiteengezet. In de tweede plaats hanteer ik in het betoog steeds enkele centrale begrippen, zoals etiket en identiteit, zonder ze uitvoerig te definiëren.

2, Normoverschrijding als feit en deviantie als proces

De meest simpele definitie van afwijkend gedrag is die van Cohen: 'schending van normatieve regels'.⁴ Zoals het vaker met eenvoudige omschrijvingen gaat, bij nader inzien is deze definitie weinig bevredigend. Het bezwaar is in dit geval, dat schendingen van normatieve regels een zo grote klasse van verschijnselen vormt, die bovendien zo vanzelfsprekend in de belangstelling van de socioloog staat, dat er geen reden is de sociologie van het afwijkend gedrag als een aparte subdiscipline te cultiveren. Immers, elke normoverschrijding zou dan tot het studieterrein behoren. De automobilist die te hard rijdt, de leerling die afkijkt, de kostwinner die zijn aangiftebiljet voor de belasting niet geheel waarheidsgetrouw invult en een deelnemer aan een vechtpartij schenden normatieve regels. Het feit van de normoverschrijding is er, maar het enige interessante gegeven is het niet. De mogelijkheid om door te verwijzen naar de normoverschrijding het bestaan van de norm aan te tonen is wetenschappelijk nog het meest belangwekkende aspect. Strategische informatie over de samenleving wordt er niet door verkregen, aangezien de meeste volwassenen wel eens te hard rijden, in hun jeugd hebben afgekeken, belasting hebben ontdoken en zich in het openbaar wel eens misdragen hebben. Niettemin zijn in de 'sociologie van het afwijkend gedrag' maatschappelijk relevante en wetenschappelijk interessante studies gemaakt van bijv. verkeersovertreders en plegers van agressieve delicten. De oorzaak daarvan ligt niet in het feit van de normoverschrijding, maar in de mogelijkheid dat de normoverschrijding het startpunt kan zijn van *een proces van deviantie*.

Schending van een normatieve regel kan de eerste stap zijn in een loopbaan als deviant. Een dergelijk proces bestaat niet alleen uit elkaar opvolgende handelingen van de afwijker, maar uit de interacties tussen hem en de samenleving. Deviantie is daarom niet een eigenschap van een individu of een groepering, maar is het voorlopige eindpunt van een interactieproces, waarin de gedragswijzen *ten opzichte van* de deviant minstens zo belangrijk zijn als de gedragingen *van* hem zelf. Studie van het afwijkend gedrag is daarom

⁴ A. K. Cohen, *Deviance and control*, Englewood Cliffs 1966, p. 12. Overigens is het boek veel beter dan deze ene definitie.

geen studie van normoverschrijdingen sec, maar hooguit van normoverschrijdingen waarbij de overtreder een loopbaan als deviant volgt. Ook aan deze omschrijving kleven bezwaren, die nog aan de orde komen. Op dit punt wordt alleen beklemtoond, dat het niet interessant is dat iemand alcoholist, inbreker, Damslaper of gewantrouwd speculant in onroerend goed *is*, maar hoe hij het *werd* en hoe hij die positie of identiteit *behoudt*.

3, Enkele kenmerken van deviantie als proces

Becker geeft van afwijkend gedrag een omschrijving die sterk verschilt van die van Cohen: 'de deviant is een 'overtreder', die met succes als zodanig is geëtiketteerd'.⁵ In deze omschrijving zitten de drie elementen die voor een goed begrip van deviantie onontbeerlijk zijn: *het proceskarakter, de centrale betekenis van de maatschappelijke reactie en het bestaan van sociale etiketten*.

Deviantie is de resultante van het interactie-proces tussen de 'overtreder' en zijn samenleving. Dit proces speelt zich op twee niveaus af. Op het vlak van de maatschappij kent elke vorm van deviantie zijn natuurlijke historie: het proces waardoor men bepaalde concrete activiteiten als afwijkend en als doelwit voor maatschappelijke beheersing is gaan zien, gevolgd door het succesvol in praktijk brengen van deze zienswijze. Door deze notie wordt tegelijk duidelijk waarom er naar tijd en plaats gezien zoveel verschillen in de vormen van deviantie zijn.

Op het vlak van de individuele overtreder komt de toekomstige deviant op grond van een misschien slechts vermeende normoverschrijding in een loopbaan terecht, waarin de interactie tussen hemzelf en zijn significante anderen er toe leidt dat hij allereerst aan het etiket, vervolgens aan het stigma en tenslotte aan de identiteit van deviant nauwelijks kan ontkomen. De Amerikaanse literatuur over het onderwerp heeft de laatste jaren een veelheid aan beschrijvingen van dergelijke loopbanen ('careers') opgeleverd. De drie meest bekende voorbeelden zijn: de ontwikkeling van crimineel gedrag zoals door Sutherland en Cressey beschreven,⁶ 'being mentally ill' door Scheff het meest expliciet uitgewerkt⁷ en 'becoming a marihuana user' door Becker bestudeerd.⁸

⁵ H. S. Becker, *Outsiders: Studies in the sociology of deviance*. London-New York 1963, p. 9.

⁶ E. H. Sutherland en D. R. Cressey, *Principles of Criminology*, Chicago 1960, hfdst. 4.

⁷ T. J. Scheff, *Being mentally ill: A sociological theory*, Chicago 1966, deel 1.

⁸ Becker o.c., hoofdstuk 3.

Enkele elementen in het proces zijn de volgende:

- Men schendt een norm. Soms is de schending niet bedoeld, laat staan gepland, maar het gevolg van situationele factoren. Van het laatste zijn het veroorzaken van een aanrijding onder invloed van sterke drank en op het 'slechte pad' gebrachte jongeren voorbeelden.
- De normovertreding wordt opgemerkt en de overtreder wordt blootgesteld aan technieken van maatschappelijke beheersing, hetzij van louter punitieve hetzij van punitieve en therapeutische aard. Een andere mogelijkheid is dat het bekend worden in eerste instantie beperkt blijft tot een 'subcultuur' van andere overtreders en gelijkgezinden.
- Tijdens de maatschappelijke reactie wordt de overtreder van een nieuw etiket voorzien. Men verandert tenminste tijdelijk van bijv. handelsreiziger in dief, oplichter, verkeerszondaar, homosexueel, huwelijkszwendelaar, druggebruiker of geesteszieke. Het etiket schrijft aan de overtreder een nieuwe sociale identiteit toe, een nieuwe maatschappelijke positie voorzien van psychische en sociale kenmerken. De verkeerszondaar is niet alleen de man die op een bepaalde datum een bepaalde handeling pleegde, maar hij wordt een gewoontedrinker met een slap karakter die vermoedelijk zijn gezin verwaarloost.
- In de periode volgend op de overtreiding verandert het veld van significante anderen. De maatschappij dwingt hem een frekwente interactie te onderhouden met hetzij bestraffers en therapeuten hetzij andere overtreders, of beide. Tegelijk nemen de contacten met zijn oude interactiepartners (vrienden, collega's, familie enz.) af.
- Door de contacten met mede-overtreders is de kans niet onaanzienlijk dat de overtreder in zijn eigen etikettering gaat geloven, omdat hij zich ineens kan indenken hoe de 'normalen' hem zien. Bovendien schept het contact involvering met de eigen situatie; solidariteit ontstaat, een beschermd milieu met begrijpende therapeuten biedt zich aan.
- Het volgende kritieke punt is de terugkeer in de samenleving, hetzij in fysieke zin na afzondering, hetzij in psychische zin na 'inkeer'. De vicieuze cirkel zet zich voort als de anderen de tijdelijke sociale identiteit geschapen door het etiket, als blijvend beschouwen en dit in de interactie tot uiting laten komen. Goffman spreekt dan van een 'spoiled identity'.⁹ De konsekventies kunnen vele zijn: men raakt zijn werk kwijt, of moet van werkkring veranderen. Vrienden en kennissen — zelfs die van gezinsleden — verdwijnen uit het gezichtsveld.
- In het geval van stigmatisering worden vele gedragsalternatieven onuit-

⁹ E. Goffman, *Stigma: Notes on the management of spoiled identity*. Englewood Cliffs 1963.

voerbaar, waarbij zich het paradoxale feit voordoet dat voortzetting van de oorspronkelijke (of andere) normoverschrijdingen de meest bevredigende gedragslijn is. Hieraan ligt ten grondslag dat het spelen van de rol in het etiket vervat, voor de deviant en zijn omgeving weer tot voorspelbare interacties leidt. Het gevolg zal op de duur zijn dat men de opgedrongen sociale identiteit integreert in de zelfidentiteit.

Op dit punt hoeft de beschrijving niet verder voortgezet te worden, daar deviantie in zijn meest onontkoombare vorm is ontstaan. Ik heb hier de modale vorm uitgewerkt, waarbij de overtreder er niet in slaagt zich aan het proces van etikettering, stigmatisering en zelf-aanvaarding te onttrekken. Centraal in deze gedachtengang staat het inzicht dat door Lemert in 1951 al naar voren is gebracht.¹⁰ Op grond van de maatschappelijke reactiewijzen kan de overtreder van wat hij noemt primaire tot secundaire deviantie 'vervallen'. Primaire deviantie is het gevolg van het overtreden van normen, die wel tot deviantie leiden, zonder dat echter iemands maatschappelijke positie en zelfidentiteit blijvend getransformeerd worden. Bij secundaire deviantie ondergaan positie en zelfidentiteit wel blijvend veranderingen in een negatieve richting. Fasen in dit proces zijn:

- etikettering — toeschrijving van een nieuwe ongunstige identiteit;
- stigmatisering — behandeling van individuen op grond van deze identiteit;
- aanvaarding van de identiteit, door het spelen van de bij de identiteit behorende rol, en tenslotte verinnerlijking van de toegeschreven identiteit. Instrumenteel in al deze fasen zijn:
 - wijzigingen in het veld van significante anderen;
 - uitsluiting van gedragsalternatieven.

Voor degenen die het proces in deze modale vorm doorlopen, zijn de vooruitzichten niet gunstig. In de woorden van Goffman:

'the stage is then set for the infinite regress of mutual consideration that Meadian social psychology tells us how to begin but not how to terminate'.¹¹

4, De strategische betekenis van etikettering

In het bovenstaande is duidelijk geworden dat voor het ontstaan van afwijkend gedrag of nauwkeuriger van deviantie als maatschappelijk vraagstuk de etikettering belangrijker is dan de normoverschrijding op zich zelf. Sterker nog de normschending kan fictief zijn en in werkelijkheid niet hebben plaatsgevonden. Het is daarom beter bij de afbakening van het terrein van studie van deviantie de etikettering als centraal thema te kiezen, en dan

¹⁰ E. M. Lemert, *Social pathology*, New York 1951.

¹¹ Goffman o.c. p. 18.

alleen die etikettering die tot stigmatisering kan leiden. Een dergelijke afperking heeft twee belangrijke konsekwenties die de algemeen sociologische relevantie van het terrein aangeven.

De eerste is dat etikettering uiteraard niet alleen voorkomt in een negatieve betekenis, maar principieel geldt voor alle herkenbare, maatschappelijke posities. In feite kan het beschreven proces ook toegepast worden bij gebruik van positieve of neutrale etiketten. Zo is de wijze waarop een individu dat hoogleraar wordt of professorabel blijkt, zijn etiket via nimbificering¹² integreert in zijn zelfidentiteit, niet anders dan de manier waarop een homoseksueel of inbreker dat doet. En ook bij hem ziet men verschuivingen in het veld van significante anderen. Verschillend is slechts dat nimbificering leidt tot verruiming van gedragalternatieven behoudens het feit, dat men zorgvuldiger er op toe moet zien normoverschrijdingen te mijden, die tot negatieve etikettering leiden. Voor neutrale etiketten ligt de situatie eveneens niet verschillend. Men kan het gedrag in de samenleving dan niet stigmatiserend of nimbificerend noemen, maar reïficerend. Dit laatste moet zorgvuldiger worden uitgedrukt. Het verschijnsel waarom het gaat in alle drie gevallen, is de reïficering van het etiket, de toegeschreven identiteit.¹³ Men handelt zodanig dat het gedrag van de ander in overeenstemming raakt met de kenmerken van zijn etiket. Bij negatieve etiketten leidt dit vooral tot inperking van sociaal wenselijke gedragalternatieven, zodat die vorm van reïficering stigmatisering kan worden genoemd. Bij positieve etiketten is verruiming van wenselijke gedragalternatieven het gevolg van reïficering, zodat deze vorm nimbificering kan heten. Ondanks de overeenkomsten in interactieprocessen heeft het zin de studie van de negatieve etiketten afzonderlijk te behandelen gezien hun bijzondere maatschappelijke konsekwenties. Hiermee is niet gezegd dat nimbificering als vorm van reïficering ook geen relevant probleem vormt.

De tweede konsekwentie van het kiezen van negatieve etikettering als centraal begrip is een verruiming van het traditionele studieterrein van afwijkend gedrag. Negatieve etiketten bestaan namelijk niet alleen ten aanzien van normoverschrijdingen maar ook ten aanzien van laag gewaardeerde maatschappelijke posities en abnormaal geachte lichamelijke en psychische condities. Niet alleen de overtreders krijgt een negatief etiket: er zijn er ook voorradig voor vrouwen, negers, joden, onmaatschappelijken, lichamelijk

¹² Nimbificering: afgeleid van nimbus, een stralende krans zwevend boven het hoofd van heiligen.

¹³ P. L. Berger en T. Luckmann, *The social construction of reality*, New York 1966, p. 88 e.v. Zie ook p. 172 e.v., waarin een onderscheid gemaakt wordt tussen identiteit en identiteitstype.

gehandicapten, dwergen, zwakzinnigen enz. Gezien het feit dat al deze groeperingen aan dezelfde interactie-processen bloot zijn gesteld als de gebruikelijke overtreders, heeft het grote theoretische voordelen van één studie-terrein te spreken.

5, Een classificatie van negatieve etiketten

Het voordeel om van een nieuw terrein uit te gaan ligt mede juist daarin, dat een systematische vergelijking mogelijk wordt van de kenmerken van de etiketten. Op grond daarvan kan men vervolgens nagaan welke verschillen en overeenkomsten er zijn in maatschappelijke konsekventies. Er zijn tenminste drie dimensies te onderscheiden volgens welke men etiketten kan indelen:

- de mate waarin de etikettering het gevolg is van individuele normoverschrijding;
- de mate waarin de etikettering een centrale plaats inneemt in de identiteit;
- de mate waarin de negatieve kenmerken van het etiket werkelijkheids-waarde hebben.

Toeschrijving of verwerving van het etiket — Hierbij zijn drie mogelijkheden. Sommige etiketten, zoals neger, jood, vrouw, zwakzinnigheid, dwerg e.d. bezit men vanaf de geboorte. Ze zijn onontkoombaar. De bijbehorende stigmatisering en verinnerlijking van de toegedachte identiteit ervaart men reeds in de jeugd. Andere etiketten verwerft men op latere leeftijd. Een categorie daarvan verkrijgt men buiten eigen verantwoordelijkheid, zoals lichamelijke mismaaktheid tengevolge van ongeval of ziekte, minder zichtbare gezondheidsstoornissen als hartkwalen, diabetes e.d. Tot deze groepering behoren ook etiketten die onverwacht op soms fictieve sociale posities worden geplakt, zoals allerlei typen volksvijanden en 'tuig'. Tenslotte zijn er de etiketten die men verwerft op grond van een of meerdere individuele normschendingen: kriminaliteit, geestesziekte, druggebruik, homosexualiteit enz.

Centraliteit van het etiket — Sommige etiketten schrijven aan de individuen een identiteit toe, die bij aanvaarding een zeer centrale plaats in het zelfbeeld gaat innemen en leidt tot een interactiepatroon dat van daaruit wordt opgebouwd. De dwerg, de neger, de misdadiger, de homosexueel, de mismaakte hebben tenminste dit gemeen dat hun etikettering een centrale plaats in hun leven inneemt. Andere etiketten daarentegen zijn van meer perifere aard. De roodharige, de kale, de epilepticus, de nudist of de druggebruiker hebben veel minder dan de eerstgenoemden een 'spoiled identity'.

Het werkelijkheidsgehalte van het etiket — Voorop moet staan dat geen enkel etiket omdat het bestaat uit een genormeerde, en geabstraheerde sociale identiteit, een volledig werkelijkheidsgehalte bezit. Toch zijn er duidelijke verschillen, die voornamelijk zijn gelegen in de mate waarin de kenmerken op grond waarvan men gedragsalternatieven uitsluit, in de werkelijkheid zijn terug te vinden. Vier graden van werkelijkheidsgehalte zijn te onderscheiden:

(a) Het etiket zelf is een lege categorie, waarvan men rationeel niet kan aantonen op wie het van toepassing is: heks, volksvijand. Dit neemt niet weg dat een individu zich als heks etc. kan gaan gedragen.

(b) Het etiket kan eenduidig worden toegepast, maar heeft geen werkelijke relatie met de toegedichte kenmerken. Kale mensen zijn niet buitengewoon slim; dikkerds zijn niet buitengewoon gezellig; Telegraaflezers noch langharigen voldoen aan hun stereotype. Alweer sluit dit niet uit, dat sommige dikkerds zich wel degelijk tot bonhomie laten verleiden enz.¹⁴

(c) Het etiket kan eenduidig worden toegepast, maar geeft een verkeerd beeld van de oorzakelijke samenhangen binnen de toegeschreven identiteit. Het kan bijv. waar zijn dat negers gemiddeld een lager IQ hebben dan blanken, maar de oorzaak daarvan ligt niet in de huidskleur, maar juist in de hun opgedrongen beperking van gedragsalternatieven. De stigmatisering veroorzaakt de kenmerken, die tot etikettering leiden. Een weinig benijdenswaardige positie, die in meerdere of mindere mate ook bij vrouwen, joden, homoseksuelen, ongehuwde moeders enz. bestaat.

(d) Het etiket kan eenduidig worden toegepast, terwijl tegelijk de wenselijkheid of de onontkoombaarheid van beperking van gedragsalternatieven, geargumenteerd kan worden. Zeker bij professionele kriminaliteit is onbetrouwbaarheid een waar kenmerk; fysiek gehandicapten kunnen aantoonbaar minder dan niet gehandicapten; ter beschikking van de regering gestelden vormen als regel werkelijk een gevaar voor de samenleving als hun gedragsalternatieven niet worden ingeperkt. Alweer sluit dit niet uit, dat de stigmatisering enz. de deviantie mede heeft doen ontstaan, maar de toegedachte kenmerken en de onderstelde oorzaken hebben werkelijkheidswaarde. In het geval van (a), (b) en (c) heeft het etiket schadelijke consequenties door zijn beperkte werkelijkheidswaarde; in het geval van (d) kan etikettering mede tot de deviantie hebben geleid, maar is hij tegelijk onvermijdelijk.

¹⁴ Een kras staaltje van het toeschrijven van jovialiteit e.d. aan de pycnicus is het feit dat ook dikke bloemenvazen in vergelijking met dunne als zodanig worden gepercipieerd, zie P. B. Defares en B. J. Kouwer, 'Beoordelingseffecten bij het waarnemen van lichaamsbouw' 345-55 in M. Mulder (ed.), *Mensen, groepen organisaties*, Deel I, Assen 1963.

Samenvattend leidt de combinatie van de drie dimensies tot het volgende schema:

Schema 1

	centraal <i>reëel</i>	<i>onwerkelijk</i>	perifeer <i>reëel</i>	<i>onwerkelijk</i>
toegeschreven, aanwezig vanaf de jeugd	zwakzinnigheid dwerggroei	neger, jood	epilepsie, linkshandigheid	roodharigheid
verkregen, buiten eigen verantwoorde- lijkheid	zware lichamelijke handicap	'volksvijan- den' en 'tuig' van allerlei aard	minder ernstige lichamelijke handicap	kaalheid
verkregen op grond van normschending	zelfmoord, (professionele) kriminaliteit, ernstige geestesziekte	homosexua- liteit, Damslapers	non-recidive kriminaliteit enz.	langharigheid, nudisme, druggebruik

Het op deze wijze ontstane onderscheid in twaalf categorieën heeft alleen zin, als het in verband wordt gebracht met verschillen die optreden in het proces van deviantie. In de volgende paragrafen komt een aantal onderstellingen naar voren die op deze gedachte berusten.

- Blijvende deviantie op grond van reële, centrale etiketten is nauwelijks te vermijden.
- Deviantie op grond van reële, perifere etiketten is soms te vermijden door rekenschap af te leggen, of door 'passing behavior'.
- Blijvende deviantie op grond van onwerkelijke, centrale etiketten kan vermeden worden door maatschappelijke actie voor neutralisering van het etiket.
- Deviantie op grond van onwerkelijke, perifere etiketten kan vermeden worden door ontkenning van het etiket.

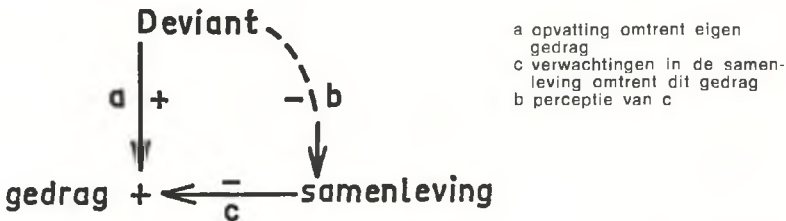
6, Deviantie op grond van reële centrale etiketten

Het proces van deviantie is het meest onvermijdelijk voor die individuen en groeperingen, die de samenleving een reëel, centraal etiket opdrukt. Hun vermogen om althans de consequenties van deviantie te bestrijden is afhankelijk enerzijds van de wijze van ontstaan van het etiket, anderzijds van de kansen op organisatie. Op deze twee gronden kunnen drie typen onderscheiden worden.

Devianten in relatie tot wie een constant gebrek aan vertrouwen bestaat — In navolging van auteurs als Garfinkel, Goffman en Denzin kan men als een

van de voornaamste oorzaken zien van etikettering en daarmee mogelijk van blijvende deviantie, voortdurende ondermijning van de vertrouwensrelatie in sociale verhoudingen.¹⁵ Zodra men te maken krijgt met recidive of professionele kriminaliteit, met prostitutie e.d. moet men er van uit gaan dat de zo geëtiketteerden een geschiedenis achter de rug hebben van het schokken van vertrouwen in sommige relaties. Hun 'degeneratie van expressie' gaat bovendien gewoonlijk samen met het maken van slachtoffers en beroving van schaarse goederen. Hun maatschappelijke positie ziet er als volgt uit.

Figuur 1

De deviant of deviante groepering doet +, meent blijkens pijl a, dat hij + kan doen, weet volgens pijl b dat de samenleving — denkt, hetgeen in pijl c bevestigd wordt.

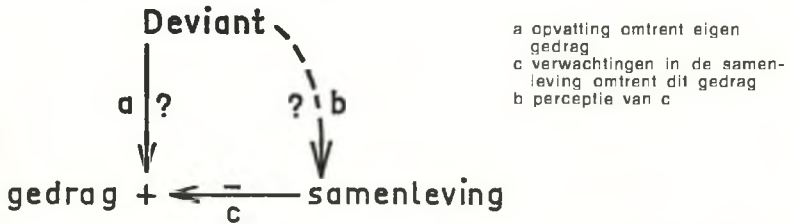
Deze maatschappelijke situatie heeft weinig kans om te blijven voortduren, omdat de samenleving hiertegen vele technieken van sociale beheersing in het geweer zal brengen. Toch is er een uitzondering. Als de devianten als groepering kans zien zich — bijv. binnen het kader van een subcultuur — hecht te organiseren dan is de kans op tijdelijke overleving vrij groot. De geschiedenis van de georganiseerde misdaad bewijst dit. Voorwaarde hiervoor is dat men *binnen* de organisatie het onderlinge vertrouwen ongeschokt laat. De geschiedenis van de georganiseerde misdaad laat echter ook zien dat de kansen hierop zeker niet groot zijn.

Devianten die niet blijvend tot voorspelbare relaties in staat zijn — Psychiatrische patiënten en sommige groeperingen van zwakbegaafden en onmaatschappelijken hebben hun etikettering voor een belangrijk deel te wijten aan de onvoorspelbaarheid van relaties met hen. Hun maatschappelijke situatie is anders dan van de 'onbetrouwbare' deviant.

Kern van de interactie is dat door vaak 'psychische' oorzaken de deviant slechts beperkt in staat is tot 'role-taking', het zich verplaatsen in hoe an-

¹⁵ N. K. Denzin, 'Symbolic interactionism and ethnomethodology: a proposed synthesis', *Am. Sociol. Review* 34 (1969) 922-934 i.h.b. 930-1.

Figuur 2

deren zich zouden gedragen of anderen verwachten dat hij zich dient te gedragen. Deze situatie wordt vaak verergerd doordat de deviant zeer impliciete alledaagse normen overschrijdt (mompelen, gezicht afwenden, gebrekkige tafelmanieren enz.). Tegen deze vormen van 'residuele deviantie' zijn weinigen bestand. Kansen op bewuste contra-organisatie zijn aan de 'onvoorspelbaren' niet gegeven. Hun kansen op verbetering liggen voornamelijk in het wegnemen van oorzaken en vooral in het mitigeren van het proces van deviantie.

De man van Mars en de fictieve schrijver van de *lettres persanes* bevinden zich weliswaar in dezelfde maatschappelijke situatie, maar zien kans ons er van te overtuigen dat wij noch in staat zijn tot 'role taking' ten opzichte van hen, noch ten opzichte van ons zelf.

Devianten die in een toestand van ernstige lichamelijke onvolmaaktheid verkeren — De blinde, de dwerg, de invalide enz. bevinden zich in een situatie waarin negatieve etikettering onontkoombaar is. Hun maatschappelijke positie laat zich niet volgens het reeds gebruikte lijnenspel uiteenzetten, omdat de beperking van gedragsalternatieven slechts ten dele op stigmatisering berusten, en vooral op onvermogen. Hun situatie kan alleen gemitigeerd worden in samenlevingen die naastenliefde als centrale waarde kent. In dat geval zal men hen tenminste fysiek verzorgen en zijn zij in staat tot organisatie. Het resultaat is dat de scherpste kanten van stigmatisering afslijten, maar het betreft wel een voorwaardelijke acceptatie. Deze bestaat daarin dat de gehandicapte zich niet alleen nauw aan zijn rol moet houden, maar bovendien zijn plaats moet kennen. De invalide dient dankbaar en hulpbehoevend te zijn; pogingen om bijv. zonder hulp te aanvaarden, op krukken met het openbaar vervoer te reizen zullen niet lukken.¹⁶ De dwerg wordt geacht de rol van nar te vervullen; 'deminstrelisering' is voor hem nog moeilijker dan voor de neger.¹⁷

¹⁶ Goffman o.c., p. 114-23.

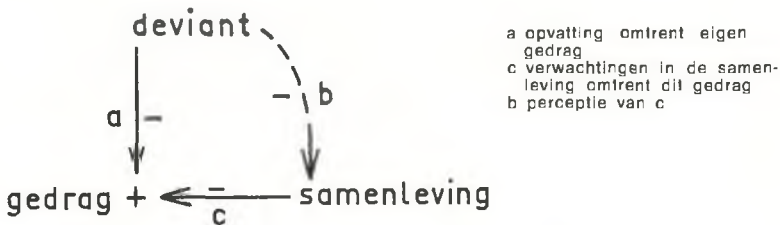
¹⁷ Goffman o.c. p. 108-12; M. Truzzi, 'Lilliputians in Gulliver's Land: The social role of the dwarf,' 197-211 in M. Truzzi (ed.), *Sociology and everyday life*, Englewood Cliffs 1968.

7, Deviantie op grond van reële, perifere etiketten

Reële, perifere etiketten zijn ruwweg in twee klassen in te delen: kriminaliteit die (nog) niet tot volledige deviantie heeft geleid en minder ernstige, op het eerste gezicht onzichtbare lichamelijke en psychische handicaps.

Kriminaliteit die (nog) niet tot volledige deviantie heeft geleid — Wie eenmaal het vertrouwen van anderen heeft geschokt door bijv. joyriding, oplichting of een agressief delict, bevindt zich in een andere situatie dan de beroepsmisdadiger.

Figuur 3

De deviant vindt dat hij het niet had moeten doen en weet dat de samenleving meent dat hij het niet had mogen doen. Het grote probleem zowel voor hem als voor de samenleving is ,niet in het proces terecht te komen dat van primaire tot secundaire deviantie leidt. In principe staan hem twee wegen open:

— Hij kan zijn fout erkennen, de eventuele straf en/of therapie ondergaan en op grond daarvan pogen stigmatisering te voorkomen.

— Hij kan zijn gedrag toegeven, maar tegelijk pogen daarvan rekenschap af te leggen, zodoende de kansen op stigmatisering bij voorbaat verkleinend. Een belangwekkende verhandeling over het afleggen van rekenschap is die van Scott en Lyman.¹⁸ Rekenschap heeft twee varianten: de verontschuldiging en de rechtvaardiging. Bij de verontschuldiging erkent men zijn normschending, maar ontkent de verantwoordelijkheid er voor. Zo kan men zich beroepen op een ongelukkige samenloop van omstandigheden, op onkunde betreffende de gevolgen, op een tijdelijke zwakke wil, op slechte vrienden, op de kracht van natuurlijke instincten (*crime passionel*) of op het feit als zondebok gebruikt te worden. Bij rechtvaardiging ontkent men niet de normschending, maar argumenteert dat er positieve kanten zijn. Zo kan men zich beroepen op het feit dat niemand schade heeft geleden, op het feit dat het slachtoffer het ruimschoots verdiende, dat anderen nog slechter zijn, dat hij

¹⁸ M. B. Scott en S. M. Lyman, 'Accounts', *American Sociol. Review*, 34 (1969) 46-62.

het niet voor zichzelf maar voor zijn gezin, zijn vaderland e.d. heeft gedaan. Over het geheel genomen zal bij deze perifere etiketten het geven van rekenschap een redelijke kans op succes hebben. Vooral omdat de bestraffende of therapie bedrijvende instanties zich bewust zijn dat afwijzing er van kan leiden tot voortschrijdende deviantie. De gevoeligheid hiervoor is thans ook vergroot omdat de bestraffers en therapeuten zelf bang zijn voor de kwade kans als rechter, politie, psychiater, reclasseringsambtenaar enz. negatief geëtiketteerd te worden. Een treffend voorbeeld hiervan is de snelheid waarmee bij een bankroof in Doesburg niet tot vervolging werd overgegaan op grond van de succesvolle rechtvaardiging dat de maatschappij door het weigeren van een abortus een grotere misdaad had gepleegd.

Deviantie op grond van minder ernstige lichamelijke onvolmaaktheid. — Minder ernstige handicaps belemmeren het maatschappelijk functioneren gewoonlijk slechts in geringe mate (diabetes bijv.) of slechts gedurende korte tijd (bijv. epilepsie).

De gebruikelijke afweer om niet in het openbaar verkeer of in het werkmilieu van gedragsalternatieven te worden verstoken is 'passing behavior', voorwenden niet gehandicapt te zijn. Hoewel deze gedragsvorm belangwekkend is, zijn de kansen op succes relatief zo groot, dat ik hier niet verder op zal ingaan. Niet onvermeld mag blijven, dat in minder beschaafde tijden en plaatsen, de samenleving bijv. linkshandigen en 'brillenjoden' in een voltooide vorm van perifere deviantie drong.

8, Deviantie op grond van onwerkelijke, centrale etiketten

Zodra een etiket een gering werkelijkheidsgehalte bezit, dan ontstaat voor een deviant een geheel andere situatie, dan wanneer het etiket reëel is. Niet alleen kan er dan zoals bij alle etiketten verzet ontstaan tegen de stigmatisering en de gevolgen daarvan, maar bovendien zal men pogingen ondernemen de toepassing van het etiket te voorkomen. Dit kan — naast het afleggen van rekenschap — nog op twee andere wijzen geschieden. In de eerste plaats kan men trachten het etiket van negatief te wijzigen in neutraal of zelfs positief. In de tweede plaats kan men zich inspannen het etiket zelve te doen verdwijnen. De eerste strategie is geëigend voor centrale etiketten; de tweede voor perifere.

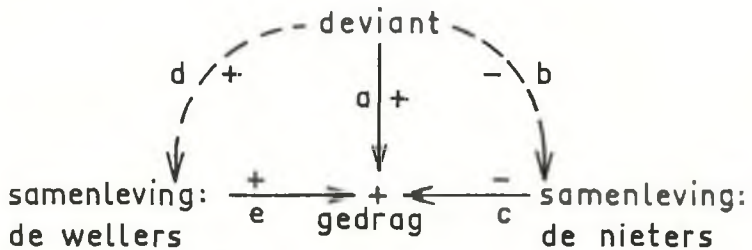
Bij centrale etiketten kan men niet aan etikettering ontkomen. Hoewel vrouwen, joden, negers, de 'jeugd van tegenwoordig' en homoseksuelen al of niet succesvolle pogingen doen hun etiket te veranderen, kunnen zij het etiket niet kwijt raken. Het gaat immers bij hen om gedragswijze, normen, posities ed., die zeer centraal staan in de zelfidentiteit. Hun doel vormt: het minder zijn te vervangen door het anders zijn en soms het beter zijn. Over het geheel

genomen staat de samenleving een dergelijke verschuiving niet zonder meer toe. Wanneer in een stabiele samenleving homoseksuelen als ernstige devianten worden gezien en behandeld, dan zullen hun gedragsalternatieven — en zeker die in relatie tot hun etiket — sterk beperkt worden. Figuur 3 geeft dan de situatie van een negatieve zelfaanvaarding goed weer. De eerste verandering kan ontstaan als de samenleving de homoseksuele verontschuldiging toestaat: zijn gedrag is weliswaar verkeerd, maar het gevolg van instincten, slecht gezelschap of ziekte. Figuur 3 blijft nog steeds van kracht; men kan zelfs volhouden dat een geaccepteerde verontschuldiging onnodige stigmatisering voorkomt, maar tegelijk iemands negatieve zelfaanvaarding versterkt. Door velen in de samenleving wordt aan homoseksuelen alleen het recht op verontschuldiging gelaten. De situatie wijzigt zich in de richting van figuur 1 indien men het recht op rechtvaardiging toestaat. Op dit punt komt in het bijzonder de onwerkelijkheid van het etiket aan de orde. Een motief voor etikettering is zonder twijfel de veronderstelling dat homoseksuelen een bedreiging vormen voor de maatschappij, in het bijzonder voor minderjarigen en het huwelijk als instituut.

De ondeugdelijkheid van deze veronderstelde bedreiging van de samenleving door homoseksuelen berust op het feit dat weliswaar enkele homoseksuelen wel eens minderjarigen aanranden, maar dat het slechts om een minderheid gaat, terwijl hetzelfde geldt voor heteroseksuelen. In absolute zin vinden er uiteraard zelfs meer heteroseksuele aanrandingen en meer gevallen van heteroseksuele huwelijksontrouw plaats, zonder dat heteroseksualiteit bestraft wordt. In deze situatie, in het etiket bevestigd, ligt de mogelijkheid tot rechtvaardiging. Men kan homoseksualiteit gaan beschouwen — behoudens in de uitzonderlijke gevallen van aanranding, verleiding enz. — als een 'misdad zonder slachtoffers'.¹⁹ Dit inzicht berustend op rechtvaardiging wint veld, ook al werd koninklijke goedkeuring aan het COC onthouden op grond van vermeende bedreiging van het huwelijksleven. Zodra de idee van afwijking door verontschuldiging en rechtvaardiging ontkracht wordt, ontstaat de mogelijkheid het etiket als zodanig af te wijzen door het neutraliseren. Bij homoseksualiteit kan (wil) men zoals gezegd etikettering niet ontgaan. Men zal echter bepleiten, (a) dat beperking van gedragsalternatieven uit den boze is; (b) dat men de bij het etiket behorende sociale rol moet kunnen vervullen; en (c) dat integratie van de sociale identiteit in de zelfidentiteit eerder op positieve dan op negatieve zelfaanvaarding berust. De sociale situatie kan dan weergegeven worden met figuur 4.

¹⁹ Zie E. M. Schur, *Crimes without Victims: Deviant behavior and Public Policy, (Abortion, Homosexuality, Drug Addiction)*, Englewood Cliffs, 1965.

Figuur 4

a opvatting omtrent eigen gedrag
 e en c verwachtingen van resp. wellers en nieters omtrent dit gedrag
 d en b perceptie van resp. e en c

In de figuren 1, 2 en 3 vormt de samenleving een geheel; men veroordeelt de normschending of is bevooroordeeld ten aanzien van sociale posities of uiterlijk. Bij centrale, onwerkelijke etiketten kunnen echter groeperingen in de samenleving ontstaan, die het etiket zien als neutraal, zoal niet als positief, en niet als aanleiding tot stigmatisering of identiteitsbederf. De samenleving raakt verdeeld in wellers en nieters, in aanvaarders en verwerpers. De kans op tenminste een evenwicht tussen deze twee kampen hangt af van de hulptroepen die de devianten voor zich weten te winnen. De verwerpers van emancipatie pogen de deviante groep niet verder dan ten hoogste verontschuldiging te laten komen en trachten volledige toepassing van het vigerend recht te verkrijgen alsmede de handhavers van recht en orde te mobiliseren. De voorvechters van emancipatie tasten bij voortduring het etiket aan en proberen zich bij voorkeur de steun van de wetenschap te verzekeren.

Een belangrijk strijdmiddel is gewoonlijk te toetsen of de voor hen belangrijke gedragsalternatieven alleen *getolereerd* worden in hun persoonlijk leven of ook *aanvaard* raken in het publieke leven. Slechts dit laatste is een teken van volledige emancipatie. Een goed voorbeeld hiervan is de actie van het Homofielen-danspeloton voor homoseksuelen het dansen in openbare gelegenheden mogelijk te maken. Ook de pogingen van de Dolle Mina's de straat voor de vrouw te ontsluiten door hun streven voor gelijke toiletfaciliteiten en het recht op nafluiten, is volgens deze redenering van strategischer betekenis dan de onschuldige en ludieke vormgeving eraan zou doen vermoeden.

In het algemeen valt te verwachten dat in complexe en heterogene samenlevingen voor de centrale onwerkelijke etiketten de situatie overeenkomstig figuur 4 zal zijn. De huidige verdeling van macht, schaarse goederen en culturele oriënteringen geeft enerzijds de voorstanders van emancipatie kansen tot mobilisering van hun 'troepen', terwijl anderzijds de tegenstanders volledige emancipatie kunnen tegenhouden. Of en wanneer de dragers van sommige etiketten neutralisering van hun positie zullen bereiken, valt moeilijk

te voorspellen. Wel lijken thans de kansen voor vrouwen en homoseksuelen groter dan voor negers, 'langharig werksschuw tuig' of buitenlandse werknemers. De eerste groeperingen treden namelijk in het alledaagse leven geïndividualiseerder op dan de tweede, die de meeste mensen gewoonlijk in onpersoonlijker en massaler contexten ontmoeten of waarnemen.

9, Deviantie op grond van perifere, onwerkelijke etiketten

Wat in de voorgaande paragraaf is gezegd over de wijze waarop men aan zijn negatieve etiket kan ontkomen, geldt ook voor perifere, onwerkelijke etikettering. Er is echter een groot verschil. Het etiket homoseksueel zal ook na neutralisering blijven bestaan; het etiket nudist of softdruggebruiker kan bij succesvolle actie verdwijnen. De situatie van bijv. de nudist is overeenkomstig figuur 4; alleen zal hij een andere strategie aanwenden om de krachtsverhouding tussen wellers en nieters in zijn voordeel te veranderen. Nudisten zijn zich zeer goed bewust dat als reden voor etikettering ook in hun geval wordt opgegeven, dat naaktloperij een bedreiging voor de samenleving vormt.²⁰ Zij nemen dan ook niet ten onrechte aan dat als zij weten aan te tonen dat het *aanschouwen* van bloothed niet tot ongebreidelde ontucht leidt, de etikettering door de samenleving futiel wordt. In nudistenkampen neemt men dan ook uitgebreide voorzorgsmaatregelen om uitwassen te voorkomen zodat geen aanleiding tot ingrijpen ontstaat. Het gevolg is dat vermoedelijk nergens ter wereld zo weinig schendingen van sexuele normen plaatsvinden als in nudistenkampen. Er heersen strenge regels van betamelijkheid: men kijkt niet nieuwsgierig naar elkaar, men raakt elkaar niet aan, men neemt niet onverhoeds foto's; men bedrinkt zich niet enz. De houding die men aanneemt komt neer op benadrukking van het feit, dat nudisten gewone mensen zijn, die alleen één ding beter zien dan de niet-nudisten: blootstelling van het lichaam aan de zon en de natuur maakt gezond, vrij enz. Men kan zelfs zeggen dat het de nudisten in ontetikettering reeds in belangrijke mate geslaagd zijn, en dat het als persoonlijke gewoonte opgevat kan worden die men kan navolgen of niet. Essentieel hierbij is dat het nudisme altijd een gecompartmentaliseerde, perifere activiteit is geweest; noch ons klimaat noch de ingewikkeldheden van een industriële samenleving maken het mogelijk het openbare leven in naakte toestand door te brengen. Is het nudisme op weg naar succesvolle ontetikettering, en is voor sommige gewoonten als het gebruik van voorbehoedmiddelen, roken, koffiedrinken of alcoholgebruik het succes geheel behaald, voor andere is de strijd tussen de wellers en de nieters eerst begonnen. Het meest aan de orde zijn thans

²⁰ M. S. Weinberg, 'Sexual Modesty, Social Meanings and the Nudist Camp' *Social Problems*, 12 (1965) 311-8.

abortus en druggebruik. Voor beide zal het verloop niet veel anders zijn dan voor alle reeds genoemde. De houdbaar geachte argumenten voor etikettering berusten ook hier op onderstelde bedreiging van de samenleving, zoals gebrek aan eerbied voor het leven, losbandigheid of onontkoombaarheid van verslaving. De fout zit ook hier in de verkeerde generalisering. Hoewel ongetwijfeld volgens geldende normen sommige mensen lichtvaardig of losbandig leven en sommige softdruggebruikers aan hard drugs verslaafd raken, geldt hetzelfde ook voor resp. de categorie van tegenstanders van abortus en voor alcoholgebruik als voorland van alcoholisme. Daarbij komt dat bovendien de veronderstelde medische gevolgen van abortering niet ernstiger zijn dan bevalling. De uitkomst van de acties voor het recht op abortus en het tot mogelijke, geneutraliseerde gewoonte verheffen van het gebruik van soft drugs, is niet moeilijk te raden. Daar in deze gevallen de mobilisering van voor- en tegenstanders in volle gang is, verdienen zij ruimschoots de aandacht van sociaal-wetenschappelijk onderzoek, teneinde in toekomstige gevallen de konsekwenties van perifere, op onwerkelijke etiketten berustende deviantie zo goed mogelijk terug te kunnen dringen.

10, Conclusies

Aan het voorgaande liggen twee belangrijke uitgangspunten ten grondslag: — Voor alle deviante groeperingen zijn pogingen om leden niet het gehele proces van deviantie — etikettering, stigmatisering, 'role-taking' en zelf aanvaarding — te laten doorlopen, van wezenlijk belang.

— De kansen om te ontkomen aan volledige deviantie hangen vooral af van de kenmerken van het etiket: hoe reëler en centraler het etiket is, des te geringer zijn de mogelijkheden stigmatisering te voorkomen, laat staan het etiket zelf aan te tasten.

Op grond van deze twee stellingen is vooral aandacht besteed aan strategieën van de afwijkers om de mate en vormen van deviantie te mitigeren, te voorkomen e.d.

De strategieën welke ik heb besproken, zou ik tot slot willen rangschikken naar hun konsekwenties voor de deviantie.

Schema 2

etiket	strategie
<i>centraal, reëel</i>	
de onbetrouwbaren	erkenning, gevolgd door pogingen zich door organisatie aan maatschappelijke beheersing te onttrekken
de onvoorspelbaren, de mismakten e.d.	onontkoombare situatie, waarin door organisatie op grond van naastenliefde de gevolgen van etikettering enz. gemitigeerd worden

<i>perifeer, reëel</i> de incidentele normschenders	erkenning, gevolgd door het afleggen van rekenschap, hetzij door verontschuldiging, hetzij door rechtvaardiging, doel is voorkoming van stigmatisering
de niet ernstig gehandicapten	inrichting van werken, wonen en leven op een manier, waarin 'passing behavior' mogelijk is; aantonen dat sommige, toegedachte kenmerken onwerkelijk zijn
<i>centraal, onwerkelijk</i>	op grond van zich wijzigende maatschappelijke verhoudingen na het afleggen van rekenschap, actie voeren voor neutralisering van het etiket: emancipatie
<i>perifeer, onwerkelijk</i>	als bij centraal, onwerkelijk, behoudens dat de actie beoogt het etiket te laten verdwijnen en een neutrale gewoonte of gedragalternatief ervoor in de plaats te stellen
